

Богдан Карнаух

КАРНАУХ Богдан Петрович — студент III курсу Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сфера наукових інтересів — філософія права, теорія права.

ВЗАЄМОДІЯ МОРАЛІ ТА ПРАВА У СВІТЛІ ПРОБЛЕМИ ЕКЗИСТЕНЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА

Природне право — це внутрішнє *моральне* ядро закону.
Л. Фуллер

Актуальність теми. Проблема визначення сутності права, його ідеї та об'єктивних начал є центральною проблемою філософського і теоретичного праворозуміння. Поляризація підходів до її вирішення стала причиною багатовікової дискусії в історії філософсько-правової думки, яка в наш час набуває нового наповнення та переосмислюється вітчизняними вченими у відповідності до вимог сьогодення. Актуалізує поставлену проблему також притаманна їй властивість граничності: за І. Кантом, питання про те, що є право, являє для юриста такі самі труднощі, які для логіка являє питання, що є істина.

Важливу роль при аналізові будь-якої категорії відіграє метод співставлення її з іншими суміжними поняттями з метою якомога точніше передати її сутність та, чітко окресливши межі, виділити з універсуму. Як один із напрямків дефініції поняття права в об'єктивному сенсі вже традиційним стало його порівняння з мораллю як спільнородовим поняттям. Усвідомлюючи граничність такої проблеми, автор не ставить на меті її вичерпне чи, принаймні, системно-структурне вирішення.

Метою дослідження є з'ясування змісту та обсягу поняття «природне право», його властивостей та сутнісних характеристик; висунення та обґрунтування гіпотези, згідно якої природне право є інобуттям моральних норм.

Методологія. Основним засобом досягнення цієї мети є компаративний (порівняльний) метод. Також у роботі широко застосовують метод філософсько-правової рефлексії, формально-логічний, герменевтичний, системно-структурний, нормативно-аналітичний та метод моделювання.

Досягнення поставленої мети реалізується через послідовне вирішення таких завдань:

— зроблено з'ясування сутності або «матерії» моралі та права, встановлення атомарних елементів їхньої структури;

— визначення системоутворюючих принципів, — максим моральної та правової систем, їх цільової спрямованості та ідеї;

— розмежування права й моралі за критерієм формальної визначеності;

— співставлення обсягів понять «право» та «мораль» як упорядкованих множин соціальних нормативів;

— виявлення у континуумі поняття «право» природної складової.

Значимістю поставленої проблеми обумовлений науковий рівень її розробленості. Кожен вчений, що опрацьовував проблеми суспільно-політичного виміру буття індивіда, неодмінно стикався з питанням визначення сутності права та його взаємозв'язку з іншими регулятивно-нормуючими засобами. *Теоретичною основою* дослідження стали праці Р.Ерिंगа, І.О.Ільїна, І.Канта, Дж.Роулса, В.С.Соловйова, Е.Ю.Соловйова, Л.Фуллера, та ін.

Право й мораль становлять собою ціннісно-орієнтовані множини соціально-регулятивних норм, які цементуються стрижневим, граничним принципом, підпорядковані йому, та, будучи спрямованими на досягнення ідеальної мети, реалізують визначену ідею. Таке синтетичне розуміння моралі

та права відбиває спільні риси їх структури та механізму дії. Аналізуючи окремі елементи даної дефініції для кожного із порівнюваних явищ, можна виявити відмінні якості кожного з них.

Першою постає проблема з'ясування сутності або «матерії» моралі та права. Щоб встановити природу такої «матерії», необхідно визначити, що є її атомарним первинним елементом. Як зазначає Л.Петражицький, правові мотивації поведінки людини мають двосторонній атрибутивно-імперативний характер, оскільки охоплюють собою як емоції, пов'язані з усвідомленням прав (атрибутивні), так і емоції-усвідомлення обов'язків (імперативні); у той час як моральна свідомість охоплює лише останні, і тому вважається односторонньою. Практичний розум, за І.Кантом, вимагає зробити вищим життєвим принципом всякої моральності в людині *помисел про обов'язок*, що приборкує будь-яку високомірність і пусту самозакоханість. Саме обов'язок, на думку філософа, є підставою доброчесності вчинку, оскільки лише йому властива здатність морально формувати душу [3, с.86]. Однак, аналізуючи висновки І.Канта про обов'язок як критерій і причину моральності, можна дійти висновку, що природа обов'язку морального і природа обов'язку правового є відмінними. Так, виконання передбаченого законом обов'язку не є підставою визнання вчинку чеснотою, тоді як його невиконання тягне накладення санкцій. Навпаки, виконання морального обов'язку є підставою доброчесності через те, що його невиконання не тягне застосування санкцій до його порушника. Таким чином, атомами для правової матерії є право та обов'язок; для моралі — лише обов'язок.

Порівнюючи обов'язки моральні та правові, варто також зазначити, що перші, як правило, є активними, а другі — здебільшого пасивними. Більшість правових обов'язків зводяться до вимоги не порушувати права інших учасників соціального спілкування. Так, якщо проаналізувати текст

розділу II Конституції України, можна помітити, що приписи, які містять зобов'язання активного типу, розміщені у трьох останніх статтях (ст.ст. 65, 67, 68), тоді як пасивні обов'язки, пов'язані із заборонаю посягати на права інших, запрограмовані щодо кожної з 45 статей, які декларують суб'єктивні права (ст.ст. 21 — 64 Конституції) [4, с.7-16].

Визначивши матеріал побудови моралі та права, необхідно перейти до з'ясування системоутворюючого фактору кожної з досліджуваних соціокультурних множин. Таким фактором для названих систем є стрижневий, основоположний, вихідний принцип, який визначає зміст і спрямовує розвиток відповідної системи, — максима системи. Саме наявність такого принципу і конститує певну множину як систему, надаючи їй властивість упорядкованості та векторності (спрямованості на певну мету). У сфері моралі максимою є категоричний імператив І.Канта: «Чини з іншими так, як ти бажав би, щоб вони чинили по відношенню до тебе». У сфері права стрижневим принципом є гіпотетичний імператив «Не чини з іншими так, як ти не бажав би, щоб вони чинили по відношенню до тебе». Як бачимо, диференціація моральних та правових обов'язків за критерієм активності/пасивності знаходить своє відображення і в максимах відповідних систем.

Необхідно зауважити й на те, що максима права є гіпотетичною, оскільки підпорядковується певній меті. Метою існування права вважаємо добробут суспільства, забезпечення в ньому позитивних соціальних зв'язків (правовідносин) шляхом поєднання та узгодження свободи кожного з інтересами всіх. Щодо максими моралі, то вона носить імперативний характер: мораль є самодостатньою і не потребує іншої мети, окрім самої себе. Більш того, наявність корисливої чи іншої особистої мети при здійсненні морального вчинку нівелює його добротність. Як слушно зазначає Е.Ю.Соловйов, при визначенні гідності морального вчинку ми вправі вимагати, щоб він не лише ззовні був хорошим (порядним), але й

вчиненим абсолютно безкорисно [7, с.174]. Що ж стосується виконання правових вимог, то в цьому випадку мотив не має значення, головне, щоб поведінка суб'єкта зовні (як визначає І.Кант, «легально») відповідала існуючим законам.

Характер співвідношення основоположних принципів моралі та права дає підстави погодитися з концепцією В.С.Соловйова, який розумів право як мінімум моралі, що є необхідним для існування суспільства. Як було зазначено вище, право і мораль спрямовані на досягнення ідеальної мети та реалізують визначену ідею.

Представники сучасної філософсько-правової думки наводять переконливі аргументи на користь того, що ідеєю права є справедливість як всезагальне мірило й еквівалент відповідності вчинку і соціальної реакції на нього. Ми не вбачаємо підстав не погодитися з таким висновком, оскільки будь-яка правова норма, зокрема, і вся правова матерія в цілому, пронизані прагненням справедливості. Однак справедливість не є керівною ідеєю для моралі: вчинок визнається високоморальним лише в тому разі, коли він сягає вище справедливості, такий вчинок сягає чесноти добра й милосердя. Тому найвищою ідеєю моралі є добродієвість вчинків, а не їх справедливість.

З'ясування також потребує питання співвідношення права та моралі за предметом їх регулювання. Предметом регулювання є визначене коло об'єктів і явищ, на які спрямована регулятивна дія тієї чи іншої впорядковуючої системи. Предметом правового регулювання є суспільні відносини, тобто лише такі акти поведінки (діяння), що здійснюються індивідом у процесі комунікативної взаємодії з іншими суб'єктами права. Іншими словами, право актуалізує себе лише там, де є принаймні два учасника відносин (два носії індивідуальної свободи), що взаємодіють між собою.

Щодо моралі, то її предмет є ширшим, оскільки охоплює не лише випадки з множинністю суб'єктів, а й внутрішні системи

цінностей та переконань окремої особистості. У цьому сенсі мораль — це своєрідне *Alter Ego* (надсвідоме, — за З.Фрейдом), що діє у внутрішньому світі кожної людини, і нормує не лише вчинки, а й внутрішні мотивації, переконання, почуття тощо. Тому, на відміну від права, мораль наділена властивістю інтронормування (внутрішньо-духовного нормування), що значно розширює межі предмету регулювання моральних норм.

На окрему увагу заслуговує проблема розмежування права й моралі за критерієм формальної визначеності. У теорії та філософії права доктринально визнаною є позиція, згідно якої право, на відміну від моралі, наділене властивістю формальності або формальної визначеності. Однак варто зазначити, що серед науковців немає єдиного розуміння самого концепту формальності, що зумовлює необхідність науково обґрунтованої інтерпретації як підстави, так і наслідку розмежування порівнюваних понять за критерієм формальності.

У загальній теорії права формальність права визначається як одна з його основних ознак, що полягає в його побудові через конструкцію прав та обов'язків. Але формальність в такому розумінні не може бути підставою розмежування права та моралі, оскільки остання також оперує аналогічними модусами (зокрема модусом обов'язку).

На нашу думку, право є «формальним» лише в тому сенсі, що воно формулюється у вигляді загальних нормативних приписів за допомогою *мовних засобів* та «матеріалізується» (об'єктивується, фактично втілюється) у визначених джерелах, що іменуються формами права. Тому властивість формальності притаманна лише позитивному, чинному праву, що закріплене у нормативно-правових актах та інших письмових джерелах. Формальність позитивного права зумовлює його об'єктивну нездатність охопити всю глибину і складність одиничного життєвого випадку. Як зазначає І.О.Ільїн, право не покликане «формально» діяти й «формалістично» застосовуватися до

суспільних відносин; навпаки, між *загальною* формулою закону й *одиничним* громадянином повинна стати жива правосвідомість, що на думку вченого, є творчим джерелом права. Право знаходить своє втілення у правовідносинах лише завдяки тому, що його упорядковуюча, зобов'язуюча сила спрямована до внутрішнього світу людини, до тих пластів свідомості, в яких формуються мотиви поведінки, що в подальшому втілюються у конкретних вчинках індивіда [2, с.190-191]. У цьому контексті боротьба за очищення правосвідомості вбачається більш реальним і дієвим засобом досягнення правопорядку, аніж боротьба за «очищення» законів від оціночних понять, що лише поглиблює кризу формального переживання права.

Під формальним (від слова «форма») розуміємо таке бачення права, згідно якого основою його буття є форма, яка за відсутності внутрішнього наповнення сама утворює, констатує зміст. Згідно такого праворозуміння вимагається дотримання лише букви закону (форми права), нехтуючи його змістом. Однак ще римськими юристами було помічено, що суворо-формалістичне дотримання букви закону часто суперечить його духу й породжує несправедливість (*Summum jus summa injuria*). Розуміння права як явища формального, позбавленого духовної основи і морального змісту, підкорює правосвідомість духу скептицизму, для якого все сумнівно; духу релятивізму, для якого все відносно; і врешті-решт, духу нігілізму, який призводить до заперечення соціальної цінності права. Формальним є лише закон. Право як таке не є формальним ані за своїм відправним пунктом (правосвідомість законодавця), ані за «пунктом призначення» (правосвідомість громадян), оскільки природна його складова належить до світу духовного [2, с.191].

Тому відмежуванню від моралі за критерієм формальності підлягає лише позитивне право. Навпаки, природне право не можна вважати формальним, оскільки воно у своїй реалізації

спирається на творчу правосвідомість індивіда, що є адресатом правової норми. При цьому необхідно зауважити, що рівень правосвідомості, що є живим органом правопорядку, прямо пропорційно залежить від рівня духовного (морального) розвитку особистості. Така кореляція правової та моральної свідомості є одним із основних напрямків взаємодії права та моралі.

Маючи на меті виокремлення образу природного права з-поміж норм інших соціально-упорядковуючих систем, вважаємо за необхідне співставити обсяги таких систем і встановити типи відношень між ними шляхом використання логічних засобів. Для формування більш повного уявлення про середовище існування правових норм, вбачаємо доцільним залучити до сфери порівняльного аналізу також систему релігійних догм, правил і нормативів.

Ряд вчених-позитивістів, насамперед Р. фон Ієринг, Г.Кельзен, Н.Макиавеллі та ін., що намагалися концептуально роз'єднати право та мораль, наполягали на тому, що ці поняття за своїми обсягами є несумісними. Згідно цієї позиції, не існує жодного елементу (норми) який би одночасно належав до обсягів обох понять, а тому право і мораль знаходяться у відношенні співпідпорядкування стосовно родового поняття «система регулятивних норм». Таке твердження заслуговує критичного ставлення з наступних причин. По-перше, як слушно зазначає В.С.Соловйов, усі дефініції права, що прагнуть відокремити його від моральних основ, не доходять до суті справи [8, с.360]. По-друге, комплексний аналіз норм позитивного права, моралі та релігії дає підстави стверджувати, що поняття «право», «мораль» та «релігія» (у значенні «система релігійних норм, правил та догматів») є не лише порівнюваними, але й сумісними, оскільки існує ціла низка норм, що належать до обсягів усіх трьох понять, тобто є спільними для права, моралі та релігійного світогляду. Так, усі перелічені регулятивні системи містять заборону вбивства

(ст.115 КК України; Исход 20:13), заборону привласнення чужого майна (Розділ 6 КК України; Исход 20:15) обов'язок дітей поважати батьків (ст.51 Конституції України, ст.172 СК України; Исход 20:12), обов'язок батьків піклуватися про дітей (ст. 51 Конституції, ст. 150 СК), обов'язок кожного поважати права, свободу, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції) [1, с.89], [4, с.16], [5, с.44, 69],[6, с.47, 55] та. ін. Разом з тим, кожна із названих систем містить елементи (норми), що притаманні лише їй. Виходячи з наведеного, вважаємо, що між поняттями «право», «мораль», «релігія» має місце *відношення перетину* (див. рис.1).

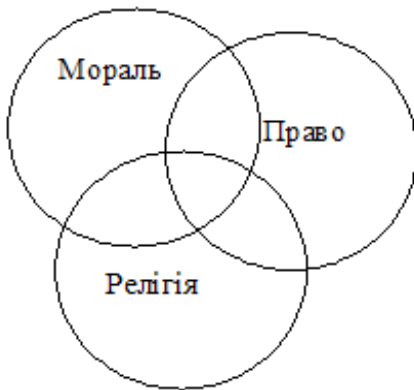

Рис.1 Співвідношення обсягів понять *мораль, право, релігія*

Якщо намагатися вичленити з усієї сукупності норм чинного законодавства (позитивного права) інтегроване в нього природне ядро (принципи природного права), чи знайдеться хоча б одна норма, яка була б позбавлена морального змісту? На нашу думку, *природною складовою* (природним правом) обсягу поняття «право» є та множина його елементів, що знаходиться на перетині з мораллю.

Цей феномен може бути охарактеризований як морально-деонтична підстава права. Він об'єднує в собі норми поведінки, що є змістовно тотожними для моральної та правової регулятивних систем. На нашу думку, лише цей елемент обсягу права іманентно властивий самій *природі людини*. Однак, необхідно зауважити, що моральне обґрунтування права не охоплює всю юридичну проблематику, а стосується лише засадничих, природних його начал.

Єдині за змістом морально-правові норми відрізняються за формою вираження. Одна й та ж сутність по-різному експлікується у моральній та правовій системах координат, набуваючи особливої форми, що обумовлена специфікою «атомарної» структури досліджуваних систем. Моральна система моделює природний закон лише мовою імперативних переживань свідомості — *обов'язків*; правова ж система доповнює моральний обов'язок кореспондуючим йому *суб'єктивним правом* контрагентів у правовідносинах, не змінюючи при цьому сутності вихідної норми природного закону.

Проведене дослідження дає можливість зробити наступні висновки щодо характеру співвідношення і взаємодії моралі та права:

— мораль та право як різновиди ідеалістичної «матерії» мають різну «атомарну» структуру: першоклітиною моралі є усвідомлення імперативу — модуса обов'язку, тоді як право має двоелементну, діалектично-поєднану структуру, яка конструюється через модуси прав та обов'язків;

— різними є максими моральної та правової систем: для моралі — це активно-спрямований категоричний імператив І.Канта: «Чини з іншими так, як ти бажав би, щоб вони чинили по відношенню до тебе», для права — гіпотетичний імператив пасивного характеру «Не чини з іншими так, як ти не бажав би, щоб вони чинили по відношенню до тебе»;

— керівною, спрямовуючою ідеєю права є справедливість, для моралі такою ідеєю є добродесність, як самодостатня мета морального вчинку;

— мораль, порівняно з правом, має значно ширший предмет регулювання, що обумовлено притаманною їй властивістю інтро-нормування. Упорядковуючий вплив моральних норм поширюється не лише на зовнішні по відношенню до суб'єкта відносини, але і на його внутрішній духовний світ, що не є властивим для правових норм;

— моральні норми не є формально-визначеними, на відміну від приписів позитивного права, що об'єктивуються у чинному законодавстві;

— обсяги понять «мораль» та «право» знаходяться у відношенні перетину, оскільки порівнювані множини мають змістовно тотожний елемент, який згідно висунутої гіпотези і становить основу екзистенції природного права.

Таким чином, моральний закон може бути інтерпретований як латентна основа нормативного формалізму суспільства, а природне право — його формально визначена експлікація за допомогою юридичних засобів. Норми природного права як основи і критерію істинності права позитивного є своєрідною «транскрипцією» моральних законів через модуси природних прав та юридичних обов'язків, що їм кореспондують.

Література

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. — М., 2001.
2. Ильин И.А. Путь духовного обновления. Работы разных лет. — СПб.: Библиополис, 2006.
3. Кант И. Критика практического разума // Соч.: В 6 т. — М., 1966. — Т.3
4. Конституція України. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2007.
5. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. — К.: Атіка, 2006.
6. Сімейний кодекс України: Офіційне видання / М-во юстиції України. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007.
7. Соловьев Э.Ю. И.Кант: Взаимодополнительность морали и права. — М.: «Наука», 1992.
8. Соловьев В.С. Оправдание добра // Философия права: Хрестоматия / Под ред. Н.И.Панова. — К., 2002.

Надійшла до редакції 7.05.2008 р.